

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

НАМАЧИНСЬКА ГАЛИНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 811.161.2'373'373.7:811.161.1'374"18"(043.5)

КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ
В ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ
ХІХ СТ. І ЇЇ ХУДОЖНІЙ СТИЛІСТИЦІ

10.02.01 – українська мова

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Космеда Тетяна Анатоліївна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кочан Ірина Миколаївна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри прикладного мовознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Ігнатська Світлана Євгенівна,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»,
завідувач кафедри філології та мовної комунікації.

Захист відбудеться « 27 » вересня 2018 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий «22» серпня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Геополітичне й геоекономічне розміщення України є тим чинником, що сприяє її контактам з багатьма сусідніми країнами Європи, а також Росією. У силу відомих історико-політичних причин найбільші контакти спостерігалися саме між Україною й Польщею та Україною й Росією, що, зрозуміло, послідовно відображено й у їхніх лінгвокультурах.

Для номінації явища «взаємодія споріднених мов» у мовознавстві запропоновано термін *метисація*, що, однак, не увійшов в активний обіг у лінгвістичних дослідженнях, проте, як видається, є необхідність його актуалізувати.

Проблему впливу російської мови на українську лінгвісти вивчали досить активно, а от зворотний процес, вплив української мови на російську, запозичувальний потенціал української мови, у цьому ракурсі досліджено недостатньо, і на сьогодні зазначена проблема практично лише окреслена. Частково її розглянуто в одному з дисертаційних досліджень останніх років, що виконане Г. Біловус «Фразеологічна інтертекстуальність російськомовних повістей Т. Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів к. ХІХ–ХХ ст.)», яке подане на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Львів, 2012), де авторка наголосила на факті впливу української мови на російську, який здійснювався внаслідок популярності російськомовних текстів Т. Шевченка, що відповідно відобразилося в дискурсі російської лінгвокультури ХІХ ст. і що підвищує авторитет української мови. Однак дослідження було спрямоване лише на фразеологічний фонд і лише на російськомовний творчий доробок Т. Шевченка.

Хоч Україна тривалий час і була в складі Російської імперії, уряд якої категорично й послідовно забороняв українську мову спеціальними циркулярами, не визнавав її статусу як самостійної мови української нації, українська мова потенційно має велику впливову силу. Незважаючи на існування низки перепон для її природного поступу й розвитку, вона не лише розвивалася, але й збагачувала мову сусіда, так званого «старшого брата», численними запозиченнями, виступаючи у функції мови-донора навіть у силовому полі російської мови. Попри замовчування цього факту, його можна вважати ще одним доказом синергетики української мови, доказом її впливової потужності, живильної сили для інших мов.

Лексико-семантичні та фразеологічні українізми активно функціювали в російськомовному художньому й публіцистичному дискурсах ХІХ ст. (Т. Шевченко, М. Старицький, М. Гоголь, В. Короленко, Є. Гребінка, А. Чехов та ін.), і саме завдяки популярності російськомовних творів українських письменників та відтворенню української тематики в художніх текстах російських письменників українські лексичні й фразеологічні елементи увійшли в активний російськомовний обіг, збагатили лексичний і фразеологічний

склад російської мови та вплинули на розвиток її стилістики, створивши особливий «малоросійський стиль» російського художнього мовлення.

Зауважимо також, що факти українського мовного впливу фіксувалися не лише в художньому й публіцистичному дискурсах, але й у лексикографічних джерелах, зокрема цей процес відображено та відповідно кваліфіковано в тлумачному словнику В. Даля. Однак до цього часу тлумачний словник живої російської мови В. Даля (лексикограф однозначно визнавав статус української мови власне як мови української нації) у зазначеному ракурсі не був розглянутий.

Явище запозичення з української мови в російську частково досліджували корифеї українського мовознавства, зокрема О. Потебня, Л. Булаховський, О. Горбач, І. Огієнко, Ю. Шевельов та інші вчені (Г. Їжакевич, Л. Крисін, Т. Космеда, І. Кошман, Т. Чорторизька), уважаючи зазначене питання важливим для українського мовознавства.

Отже, через вагомий когнітивно-прагматичний запозичувальний потенціал української лексики і фразеології, що простежувався в ХІХ ст., фактичний вплив української мови на російську, ця проблема належить до пріоритетних у сучасному вітчизняному мовознавстві, однак недостатньо вивчених, тому й виникла потреба докладно схарактеризувати зазначене явище, що й зумовлює **актуальність** цієї наукової праці.

Важливість теми цього дослідження для українського мовознавства була відзначена на Пленумі Інституту української мови НАН України (жовтень 2009 р.), який був присвячений питанням історії української мови, де чл.-кор. НАНУ В. Німчук наголосив, що назріла нагальна потреба всебічно й об'єктивно вивчити характер і види взаємовпливів української й російської мов, тому в багатотомному виданні історії української мови, підготовка якого розпочалася, планується щонайменше один том, присвячений висвітленню цієї проблеми. Необхідно спростувати міф про вторинність української мови, нездатність її виконувати функції високорозвинених мов, що поширювався російською вульгарною наукою й де-не-де виявляється й сьогодні, насамперед тоді, коли розглядають питання про статус української мови як самостійної мови української нації.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Проблематика дисертації відповідає темі науково-дослідницької роботи кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди в межах наукової теми «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (державний реєстраційний номер 0111U006434). Тема кандидатської дисертації затверджена вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 4 грудня 2015 р.) та на засіданні Наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 73 від 26 квітня 2016 р.).

Об'єкт дослідження – когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології, донорська спроможність української мови, що виявляється в процесі метисації української й російської лінгвокультур.

Предмет наукової розвідки – феномен проникнення лексичних і фразеологічних українізмів у російську лінгвокультуру в період становлення української й російської літературних мов у XIX ст., період активної лінгвокреативної діяльності українських письменників, що вводили у свій російськомовний художньо-публіцистичний дискурс українізми, чим збагачували лексико-фразеологічний склад російської мови, розвивали її стилістику, що зафіксовано й схарактеризовано в тогочасній лексикографічній практиці й засвідчує відповідний статус української мови, ступінь її впливової сили на інші мови.

Матеріал дослідження – джерела фіксації лексичних українізмів: тлумачний словник живої російської мови В. Даля (картотека становить 1800 одиниць) і словник українізмів, що функціують у текстах М. Гоголя (близько 200 одиниць), художні й публіцистичні тексти М. Гоголя й Т. Шевченка як феноменів української нації, які зробили значний унесок у розвиток «малоросійського стилю» в російському художньому мовленні, та художній текст В. Даля як теоретика й практика фіксації українізмів російської мови (загалом ця картотека становить близько 1000 одиниць).

Мета роботи – з'ясувати когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології, донорську спроможність української мови з актуалізацією фактів її впливу на російську мову: збагачення її лексичного й фразеологічного складу та стилістики, а також продемонструвати просвітницько-популяризаційну місію українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства й краси та створення «малоросійського стилю» в художньому мовленні силового поля російської мови.

З метою співвідносяться такі **завдання**:

1. *Описати* явище запозичення, його причини, дослідницькі аспекти й типи запозичень, стан вивченості в українському мовознавстві, схарактеризувавши *метисацію*, що виражається під час взаємодії української й російської мов як близькоспоріднених з урахуванням мовного простору метрополії та її позаметропольного простору.

2. *Окреслити* ключові засади лексикографічної концепції В. Даля, зосередивши увагу на його ставленні до явища запозичення, оцінки статусу української мови та запозичень з української мови в їхньому системно-структурному вияві.

3. *Виокремити* багатоаспектний статус, типи лексичних і лексико-семантичних українізмів, що зафіксовані в тлумачному словнику живої російської мови В. Даля, означивши їхні функції.

4. *Репрезентувати* тематичну й граматичну класифікації українізмів, що зафіксовані в словнику В. Даля.

5. *Здійснити зіставний аналіз* українізмів, зафіксованих у словнику В. Даля, із тими самими одиницями, поданими в авторитетних тлумачних словниках сучасної російської й сучасної української літературних мов, *описати* семантичні процеси, що відбулися в структурі лексичного значення цих одиниць, простежити їхню «мовну долю», когнітивно-прагматичний потенціал загалом.

6. *Схарактеризувати* особливості функціонування українізмів у художньо-публіцистичному російськомовному дискурсі М. Гоголя, Т. Шевченка та В. Даля, окресливши прагматичний потенціал українізмів й ефективність їхньої фіксації в тлумачному словнику, продемонструвавши їхній егоцентризм.

7. *Порівняти* словник українізмів, укладений М. Гоголем до його текстів, із відображенням його складу в словнику В. Даля, виокремивши факти відмінностей.

У дисертаційному дослідженні використано такі **методи**: а) порівняльно-історичний та метод зіставного аналізу, що застосовані для зіставлення фактів української й російської мов з метою виявлення корпусу запозичень з української мови й характеристики відповідних семантичних процесів, що відбувалися в структурі лексичного значення українізмів, а також для порівняння українізмів з вокабулярію М. Гоголя й запозичень-українізмів російської мови, зафіксованих у словнику В. Даля; б) описовий метод використано в ході класифікаційного аналізу в процесі формування тематичних і граматичних груп українізмів та їхніх типів, подання специфіки відтворення української мовної картини світу в силовому полі російської мови; в) опозитивний семантичний і традиційний компонентний аналізи були актуалізовані під час з'ясування структури значень досліджуваних лексем, їхніх типів, а концептуальний аналіз – для виокремлення важливих концептів української когнітивної картини світу, спроектованої на російську когнітивну картину світу, під час процесу мовної аплікації; г) метод контекстуального аналізу було застосовано в ході виявлення українізмів, їхніх типів і функцій у художньо-публіцистичному російськомовному тексті; г) метод аналізу лексикографічних статей із залученням синхронно-діахронного підходу в процесі актуалізації словникових дефініцій і доведення статусу українізму; д) метод картографування, здійснений на основі суцільної вибірки матеріалу зі словника В. Даля. Використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також лінгвістичного конструювання в процесі створення схем і таблиць, лінгвістичних формул.

Наукова новизна цієї праці полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві здійснено аналіз запозичень – лексико-семантичних і фразеологічних українізмів, які засвідчили факт впливової спроможності української мови як такої, її значний когнітивно-прагматичний потенціал, відображений у лексикографічній практиці російської мови ХІХ ст. і її художній стилістиці, що призвело до формування «малоросійського стилю». Здійснено класифікацію типів лексичних і лексико-семантичних запозичень-українізмів, подано їхню тематичну й граматичну класифікації, визначено

місце в МКС мови-реципієнта та простежено подальшу адаптацію актуалізованих мовних одиниць.

Теоретичне значення дослідження зумовлене тим, що в ньому доповнено теорію запозичення й обґрунтовано необхідність уведення до лінгвістичного обігу термінів *метисація*, що стосується характеру контактів, які здійснюються між близькоспорідненими мовами, а також *егоцентризм запозичень української мови в мову російську*, що характеризує активний процес запозичення, унаслідок якого простежується активне функціонування запозичень у художньо-публіцистичному тексті з актуалізацією широкої палітри прагматичних функцій і потенційних можливостей, що приводять до прагматичних ефектів, унаслідок чого в ХІХ ст. в російському художньому мовленні виробився особливий «малоросійський стиль».

Практичне значення праці вбачаємо в тому, що її матеріал можна використати для укладання словника лексичних і фразеологічних українізмів російської мови, а також застосувати в процесі читання курсів з історії української мови, лексикології, зокрема актуалізуючи проблеми, пов'язані з репрезентацією явища запозичення, метисації, що може стати предметом окремих спецкурсів і спецсеминарів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення проведеного дослідження викладені в доповідях і виступах на чотирьох міжнародних і двох усеукраїнських конференціях, зокрема: ХVІ Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (14–15 квітня 2016 р. – ХНПУ ім. Г. С. Сковороди); ІІІ Міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (20–21 травня 2016 р. – УАМ, Познань – Польща); І Міжнародній конференції «Слов'янські студії» (24–25 травня 2016 р. – Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія: актуальні проблеми та перспективи дослідження» (20–21 жовтня 2017 р. – університет Марії Кюрі-Складовської, Люблін – Польща), Усеукраїнській науково-практичній конференції «Українська традиція та інновації у сфері міжкультурної комунікації як наслідок інтеграції сучасного гуманітарного знання» (19–20 вересня 2013 р. – ДДПУ ім. І. Франка); Усеукраїнській науковій конференції «Мова Тараса Шевченка в контексті наукової парадигми ХХІ століття» (20 березня 2014 р. – ОНУ ім. І. І. Мечникова).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в **чотирнадцяти** статтях, 8 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у зарубіжних виданнях, 3 – в інших виданнях (з них 1 – тези).

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури й джерел, що становить 318 одиниць: література – 308, джерела – 10. Текстову частину доповнюють Додаток А, Додаток Б, Додаток В. Загальний обсяг праці становить 282 сторінки, із них основного тексту – 180 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт, предмет, наукову новизну, методи, схарактеризовано дослідницький матеріал, теоретичне й практичне значення здобутих результатів, указані форми апробації й ознайомлено зі структурою роботи.

У **першому розділі «Методологічні засади дослідження явища запозичення з близькоспоріднених мов»** ідеться про проблемні питання, що стосуються теорії запозичення, схарактеризовано підходи до трактування явищ, які безпосередньо пов'язані з процесом запозичення, розглянуто його аспекти, прийнятий у праці термінологічний інструментарій. Методологію дослідження вказаного явища розробляли класики українського (Л. Булаховський, І. Огієнко, О. Потебня, В. Сімович, Ю. Шевельов, І. Франко та ін.) та зарубіжного (У. Вайнрайх, В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Л. Щерба та ін.) мовознавства. Його досліджують лінгвісти др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. (В. Акуленко, Л. Архипенко, Б. Ажнюк, Л. Бороденко, І. Білодід, Р. Будагов, М. Волощак, С. Грищенко, Л. Гумецька, А. Дочу, Й. Дзензелівський, Ю. Жлуктенко, Д. Лотте, Г. Їжакевич, І. Каминін, Г. Касім, С. Караванський, Т. Кияк, Т. Космеда, І. Кочан, О. Муромцева, Н. Озерова, Т. Панько, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, В. Русанівський, Л. Струганець, С. Семчинський, В. Сімонок, О. Ткаченко, Т. Черторизька та ін.).

У сучасному мовознавстві найуживанішими термінологічними словосполученнями для номінації явища запозичення без конкретизації характеру взаємовпливу вважають два – *взаємодія мов* та *мовні контакти*. Під *взаємодією мов* розуміють цілісний комплекс явищ, що сформований унаслідок міжмовних зв'язків, а поняття *мовні контакти* трактують як конкретний тип міжмовних зв'язків, у якому, відповідно, виділяють зв'язки: а) *дистантні* (від лат. *distantia* – *відстань*), коли відсутня двомовність і прямі контакти носіїв мов, що взаємодіють; б) *інтермедіарні* (від лат. *intermedius* – *проміжний, середній*) – міжмовні зв'язки, що виникають між двома мовами, які безпосередньо не контактують, але кожна з них – у контакті з третьою як мовою-посередником.

У дисертації здійснено аналіз лінгвістичного осмислення явища запозичення, зокрема наголошено, що традиційно розрізняють *зовнішні* (екстралінгвальні) та *внутрішні* (інтралінгвальні) причини запозичень. Власне через них відбувається зв'язок історії мови з історією народу, вони визначають розвиток мовної системи. Зовнішні причини ефективні за умови їхньої «підтримки» з боку внутрішньої тенденції розвитку мови загалом.

У дисертаційному дослідженні *актуалізовано чотири розряди запозичень* (Ю. Карпенко): *перший розряд* – типи запозичень за ступенем пристосування іншомовних слів до мови, що запозичує; шляхи запозичення слів (*письмова та усна форми*) лежать в основі виокремлення *другого розряду*; *третього розряду* – класифікація запозичень за способом їхнього переходу до

іншої мови – *прямі й опосередковані*; *четвертий* – запозичення, що базуються на актуалізації характеру запозичувального процесу.

Відповідно до ступеня засвоєння мовних одиниць зазвичай запозичення поділяють на *засвоєні*: а) *повністю* чи б) *частково* (Н. Луцик).

Серед запозичених слів виокремлюють: а) ті, *що ввійшли в мову без особливих змін* і б) ті, *що пристосувалися в мові*, отримали національну афіксацію; їх уже не сприймають як запозичені (І. Кочан).

Т. Космеда наголошує, що сучасна лінгвістика вимагає нового погляду на явище запозичення з урахуванням тих нових напрямів мовознавства, що їх активно розробляють наприк. ХХ ст., насамперед це прагмалінгвістика, лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія, що частково й розглянуто в роботі.

Українсько-російські мовні контакти мають *давню традицію й регулярний характер адстратного типу взаємодії*, що простежуємо зокрема після приєднання України до Росії 1654 р.

В історії мовних контактів між Росією та Україною був і період (к. XVII – поч. XVIII ст.), коли українська мова *трансферентно* (позитивно) *впливала на розвиток російської мови*. Це було здійснено через безпосередні й обопільні мовні контакти, маргінально й природно, що зафіксовано в тлумачному словнику В. Даля. Вплив української мови на російську внаслідок метисації був безумовним, цілком логічним, виправданим, однак не визнаним наукою Російської імперії, навіть прихованим нею. Було створено міф, що українська мова є діалектом мови російської, який подекуди поширюється й до цього часу.

Отже, на сьогодні в лінгвістиці немає єдиного визначення феномена запозичення та його типів, хоч виробилася певна традиція розуміння цього явища. Питання доцільності чи недоцільності запозичень залишаються також відкритими, відсутня єдина думка й щодо кількості запозичень у тій чи тій мові.

Між Україною та Росією *мовний контакт* має характер: а) *метисаційний*, оскільки він ґрунтований на чиннику спорідненості мов, між якими *схожість і генетична, і типологічна*, б) *перманентний, адстратний*, оскільки він мотивований тривалим і неперервним спілкуванням носіїв мов, що контактують, коли *взаємодія відбувається на основі мовного сусідства*, в) *нерівноправний*, оскільки мови, що контактують, у різні періоди контактів виконували різні соціальні функції (Україна входила до складу Російської імперії, згодом до складу Радянського Союзу, функція української мови як державної не була актуалізована, її вважали вторинною стосовно російської мови як мови так званого «старшого брата»), що призвело до нерівномірного білінгвізму, змішування мовних фактів, інтерференції й формування в українському мовному просторі ХХ ст. суржика.

Адстратне контактування між українською й російською мовами було: а) *міждіалектне*, б) *зреалізоване у зв'язках літературної мови з діалектами*, в) *відбувалося на рівні розмовного й простомовного функціонування*, а також г) *на рівні літературних мов*.

Дослідження фактів запозичення з української мови в мову російську не мало об'єктивного характеру через домінуючу ідеологію приниження значущості української мови, ігнорування її статусу як самостійної мови, що здатна виконувати відповідні соціальні функції, виявлені намагання нейтралізувати її самобутні риси.

Запозичення-українізм – це спеціальна класифікаційна номінація, що акцентує увагу тільки на мові, із якої переміщується лексична одиниця. Це неоднорідна група з огляду на особливості функціонування, активності / пасивності та стилістичного навантаження. Запозичені з української мови лексеми вчені розподіляють на українізми – номінації реалій, що є єдиними іменуваннями й не мають еквівалентів у російській мові метрополії, й українізми – номінації реалій, для яких існують окремі лексеми в російській мові метрополії.

У другому розділі «**Лексикографічна практика фіксації українізмів у тлумачному словнику російської мови В. Даля: комплексний аналіз**» схарактеризовано витoki методологічних засад мовознавчої теорії В. Даля, основи його лексикографічної концепції. В. Даль, услід за В. фон Гумбольдтом і О. Потебнею, уважав, що поняття «мова», «народ», а також «мова» і «культура» є нероздільними. У процесі тлумачення значень слів В. Даль урахував власне концепти, хоч у його часи постулати теорії лінгвоконцептології не були ще актуальними. Лексикограф довів, що мова народу безпосередньо пов'язана з його життям, а національно-культурна специфіка слова виявляється в його семантичній структурі; у слові він простежує й актуалізацію концепту національної приналежності, а також вияв відповідної прагматики, що актуалізується в процесі функціонування певної лексеми. За словником В. Даля можна скласти народний календар, описавши національні традиції, серед яких натрапляємо й на українізми, зокрема такі, як *вертеп, коляда, крашанка, писанка, побратися, щедрувати* та ін. Лексикограф виокремлює не лише лексичні, але й фразеологічні українізми, структурними складниками яких є, власне, лексичні й лексико-семантичні запозичення з української мови, напр.: *Терти, казак, атаманом будешь; Улица-то прямая, да хата кривая; Противна как нищему гривна* та ін.

Визнаючи самостійність української мови і її вплив на розвиток мови російської XIX ст., що здійснювався двома основними шляхами, по-перше, через безпосередні мовні контакти, а по-друге, через актуалізацію «малоросійського стилю» в російській художній літературі XIX ст., особливістю якого було широке використання українізмів, В. Даль стверджував природність процесу запозичення та його неминучість, що й вимагало ретельної фіксації цього явища в тлумачному словнику живої російської мови.

Спираючись на вироблену методику інтерпретації поняття «українізм російської мови XIX ст.», можемо виокремити, по-перше, лексичні одиниці не українського походження, що репрезентують *українські історичні поняття й реалії, які символізують власне українську історію та культуру*, що ввійшли в російську мову через українську, – це переважно безеквівалентна лексика, екзотизми й етнографізми (тут, як і раніше, та далі, приклади подаємо на

основі врахування норм сучасної російської графіки й орфографії), порівн.: *войт, войскової товариш, гетьман, дума, казак, паланка, универсал, чумак* та ін., по-друге, лексичні одиниці, що належать до складу загальнонавживаної лексики російської мови, сюди входить і низка екзотизмів, безеквівалентна лексика (*гарный* у значенні ‘весільний’ (рос. ‘свадебный’), *свита, очипок, чобот, хустка* та ін.), й одиниці, що мають російські еквіваленти, однак вони функціювали в «українському одязі», тобто мали формальне вираження відповідно до норм української тогочасного мовлення (напр.: *горобина* – рос. ‘рябина’, *ведмидь* – рос. ‘медведь’), а також лексики, що не входить у систему літературної російської мови, порівн.: *аркуш, веселка, волошка, горище, друкарня*.

Проведений аналіз дає змогу констатувати наявність 4-х груп лексем. Це українізми, що зафіксовані в словнику В. Даля, однак: а) вони не увійшли ані в БАС, ані в СУМ (напр.: *вибжа, гицель, дробушки, крез, кесь, кринджолы, сикава*); б) наявні в СУМі, однак не зафіксовані в БАСі (напр.: *бодня, брыдкий, варенуха, волошка, веселка, горобець*); в) увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі (напр.: *подвалюк, отчинять, стрекаться*); г) зафіксовані і в БАСі, і в СУМі (напр.: *атаман, айва, бублик, булава, войт, гетьман*).

Тематична класифікація українізмів, виокремлених зі словника В. Даля, репрезентує такі групи з назвами: а) **рослин**: *блаватка, волошка, гарбуз, горобина, кабака, сафлор, свирина* та ін.; б) **тварин та їхньої сукупності**: *горобець, ведмидь, воши, пивень, слипняк, худоба, череда* та ін.; в) **понять української культури**: *булава, бунчук, вертеп, копа, марена, староста* (‘роль у весільному обряді’), *увивач* та ін.; г) **предметів українського побуту**: *аркуш, вибжа, гаман, глек, горшок, дижа, драбина* та ін.; г) **продуктів харчування**: *бикус, бублик, варенуха, голубцы, книш, ковтуны, коржавина* та ін.); д) **явищ природи**: *веселка, фуга, шквыра* та ін.; е) **частин тіла людини чи тварини**: *баньки, долонь, кандюк, пика, потылица* та ін.

Найбільший запозичувальний потенціал щодо переходу елементів української мови в російську в ХІХ ст. мали іменники (напр.: *доба, дума, жалоба, клямка, недоля, покритка, стодола*) й дієслова (напр.: *бачить, браться, вжахнуться, отпочинуть, помилиться, святковать*). Це пояснюємо важливістю зазначених частин мови в мовленні загалом. Саме названі частини мови мають найбільші когнітивно-прагматичні можливості. Утім, запозичені й прикметники, прислівники, займенники та службові частини мови й вигук, напр.: *ага, бо, доси, нехай, ось, той, чи, эва* та інші, що виконують переважно функції дискурсивних слів.

У процесі запозичення простежуємо зміну граматичних ознак слів, напр.: лексему *блаватка* В. Даль кваліфікував як приналежну до жіночого роду, а в СУМі це слово подається у варіанті *блават* і належить до чоловічого роду. *Кабака* у словнику В. Даля – жіночого роду, а в БАСі й СУМі – чоловічого. *Бендюга* (В. Даль) у СУМі зафіксоване як *бендюг* – чоловічого роду.

У запозиченій з української мови ідіомі *Терпи, казак, атаманом будеш* лексема *казак* ужита в значеннях ‘парубок, юнак загалом’ чи ‘відважний,

завзятий, хоробрий чоловік, молодець', а не в тих значеннях, що зафіксовані в БАСі. Крім того, ця ідіома активно трансформується в сучасному мовленні росіян, оскільки Х. Вальтер і В. Мокієнко включили відповідні трансформації в збірник антиприслів'їв російського народу, укладений ними, порівн.: *Терпи, казак, с автоматом будешь; Терпи, коза, а то мамой будешь.*

У третьому розділі «Егоцентризм українізмів у російському художньо-публіцистичному дискурсі ХІХ ст. та їхній прагматичний потенціал» здійснено аналіз причин егоцентризму запозичень-українізмів у художньо-публіцистичному дискурсі ХІХ ст. Доведено, що тлумачний словник російської мови В. Даля відобразив феномен егоцентризму українізмів у дискурсивному просторі Російської імперії, що виявляється й у російському художньому мовленні ХІХ ст. Зазначене пов'язане, зрозуміло, з тим, що авторами актуалізованих художніх текстів були українці, що писали: а) або виключно російською мовою, як Микола Гоголь, який послідовно репрезентував у цих текстах українську ментальність; б) або ті письменники, які змушені були стати білінгвами не тільки з огляду на повсякденну комунікативну практику, оскільки вони проживали в Російській імперії, де панувала російська мова, але й у творчості: вони змушені були писати, крім української, ще й російською мовою, як, наприклад, Тарас Шевченко.

Активне вживання українізмів у «живому російському мовленні», як і в російському художньо-публіцистичному дискурсі, свідчить про своєрідність «мовної біографії» Росії, роль українського чинника, насамперед української культури в її розвитку.

За концепцією Т. Космеди, яку розвиваємо в цьому дослідженні, атракційність комунікативно значущих елементів у сучасній лінгвістиці базується на двох поширених теоріях: а) так званої «теорії напруги»; б) «теорії відхилення від норми», що ґрунтуються на порушенні звичної норми, звичного використання словесного матеріалу.

У художньому мовленні М. Гоголя активно залучався фольклор як: 1) украплення оригінальних текстів, мотивів, образів з орнаментальною метою, 2) стилізація, що базувалася на (а) запозиченні відповідних сюжетів і символів, (б) актуалізації міфологем, образів національної картини світу, багатозначних і містких символів, які можна дешифрувати безкінечно, (в) залученні відповідних комунікативних формул, стратегій і тактик.

М. Гоголь уводив у російськомовний текст своїх творів українські фольклоризми, які можемо розглядати також як різновид запозичення-українізму за ознакою його походження (напр.: *бандура, гопак, кобза, кунтуш, покуття*). Письменник залучив колоритні українські оніми: (а) особові імена (*Кіндрат, Панас, Микита, Оксана, Солоха, Одарка, Андрій*); б) імена по батькові (*Фома Григорович, Осип Никифорович*); в) прізвища (*Шпонька, Бурульбаши, Цупчевська, Товкач*); г) *прізвиська* (*Чуб, Підкова, Касьян, Свербигуз, Горобець, Бородавка, Колопер*) і топоніми (*Миргород, Ніжин, Диканька, Сорочинці, Гадяч, Полтава*). Крім того, назви елементів одягу, номінації

обрядів, традицій, та широку систему назв реалій українського побуту загалом (напр.: *сіни, хата, свитка, сукня, червонець, гривня*).

Аналіз художніх текстів М. Гоголя дає змогу виявити системно-структурні типи українізмів, серед яких найбільше лексичних і лексико-семантичних, що частіше репрезентовані іменниками (напр.: *баба, бандура, варенуха, гопак, горлиця, гречаник, діжа, дукат, жупан* та ін.). У тексті М. Гоголя натрапляємо й на значну кількість українських фразеологізмів (напр.: *заплювала сатана очі; перевести дух, серце билося як перепелиця в клітці*), які розподіляємо за тематичними групами.

Без сумніву, художні тексти М. Гоголя насичені різнотипними за структурою, семантикою, способом і джерелом запозичення українізмами, що гармонійно вплетені в канву його російськомовного художнього мовлення, збагачуючи стилістичний ресурс російської мови. Більшість з них – це okazionalні, мовленнєві українізми, однак наявні й такі, що ввійшли в систему російської мови й зафіксовані в словнику В. Даля, напр.: *карбованец, канап, качка, макитра, малахай, очерет, пампушки, свитка, сопилка*.

Т. Шевченко також майстерно продемонстрував можливості функціонування українізмів у тканині російського мовлення його художнього й публіцистичного текстів, показуючи їхнє семантичне й прагматичне розмаїття. Зокрема, він використовує й ті самі українізми російської мови, що поширені в художньому мовленні М. Гоголя, простежуємо репрезентанти тих самих тематичних груп, напр., *возивня, комора, корчма, клуня, стодола, хата, лех, двери* (рос. *дверь*), що позначають назви будівель та їхніх частин.

На засланні Т. Шевченко писав щоденник, що разом з листами та мемуарами належить до публіцистичного стилю, жанру еґо-текстів. «Журнал» – це не тільки автобіографічний документ, це матеріал, важливий для розуміння психології творчості письменника, його думок, світогляду. Еґоцентризм українізмів (лексичних, лексико-семантичних, фразеологічних, словотвірних, граматичних і фонетичних) надає публіцистичному тексту Т. Шевченка українського національного колориту. Найуживанішими є екзотизми чи етнографізми. Серед них і лексема *пан* та її похідні. Уживає Т. Шевченко також і такі українізми, як *хохол* та *москаль*. У тексті «Щоденника» простежуємо функціонування й похідних від назв українських музичних інструментів *ліра* та *кобза*, що номінують осіб, – *лірник* і *кобзар* та ін. Українізми, що поширені в мовному просторі текстів Т. Шевченка, зафіксовані й у словнику В. Даля.

Аналіз художнього мовлення В. Даля також показує еґоцентризм, поширеність українізмів різних типів. Для репрезентації української дійсності, ментальності українців, їхньої культури, насамперед фольклору, поряд з українськими топонімами в тексті казки «Ведьма», інтерпретованої В. Далем, і українські антропоніми, порівн.: жіночі – *Ганка, Стеха, Устя, Оленка* – та чоловічі імена й типові прізвища українців – *Хома Кожух, Козуля, Влас Непийниво, Івась, Остап Пушкар*. У тексті казки простежуємо активність паремій, ідіом українського походження, напр., *брехать не ципом махать*;

брехнею свит пройдешь, та назад не вершесся; брехали твого батька сыны, то и ты з ними. Для вираження експресії й емоцій ужито прокляття, лайливі вигуки, порівн.: *Геть, до супостата!; Бусурман католицкий! Що за вража мати!*

Часто В. Даль передає на письмі специфіку української вимови, хоч робить це непослідовно, порівн.: *не вернесся, з ними, брехалы, они просватани.*

У російській літературі ХІХ ст. виробився «малоросійський художній стиль», що заснований на замилюванні українською тематикою, її реальністю. Це виявилось в омовлення відповідних українських образів, ментальності українців, української реальності – природи, історії, побуту й под. Саме тому в російськомовному художньому тексті актуалізувалися смисли, що репрезентують українську концептуальну картину світу, лексичні, лексико-семантичні, фразеологічні одиниці, а також одиниці граматичного й стилістичного рівнів української мови. На тлі силового поля російської мови чітко виокремилися українські мовні елементи. У словнику В. Даля зафіксовані передусім ті одиниці, що були поширені в просторі художніх текстів як М. Гоголя і Т. Шевченка, так і в художньому тексті самого В. Даля.

Загальні результати дослідження дають змогу зробити такі **висновки**:

Україна, що загальновідомо, тривалий час входила до складу Російської імперії, уряд якої категорично й послідовно забороняв українську мову, не визнавав її статусу як самостійної мови української нації, що відбилося на особливостях її функціонування. Однак українська мова має велику впливову силу, енергетику, оскільки, незважаючи на існування низки перепон для її природного поступу й розвитку, вона не лише розвивалася сама, але й, що цілком логічно, збагачувала російську мову ХІХ ст. численними запозиченнями, що, утім, замовчувалося чи заперечувалося, проте названий факт доведено зокрема й у цій праці, його можна вважати ще одним доказом синергетики української мови, її впливової потужності, живильної сили, що проектувалася й на інші мови.

Протилежне явище, тобто вплив російської мови на українську, активно було висвітлене в науковій літературі радянської епохи, навпаки, системно й послідовно, хоча й заідеологізовано, оскільки акцентувалося виключно на процесах позитивних, а негативні замовчувалися.

Запозичення належить до процесів поповнення лексичного й фразеологічного складу мови, вони сприяють точності номінації поняття, предмета, процесу, явища, подальшої диференціації ознак уже наявних понять, моделювання нових словосполучень, більшій точності вираження думки, репрезентації її емоційно-експресивного розмаїття, моделювання стилістичного навантаження тексту, потрібної його прагматичної наповненості. Вочевидь, запозичення сприяють збагаченню когнітивно-прагматичного потенціалу кожної мови, що виявляємо і в разі впливу української мови на російську.

Дослідження процесу запозичення елементів української мови в інші мови світу належить до пріоритетних завдань українського мовознавства. Оскільки це явище на сьогодні малодосліджене, а необхідність окреслення

запозичувального потенціалу української мови є очевидною потребою саме українського мовознавства. Тому зрозуміло, що у вітчизняному мовознавстві давно назріло завдання всебічно й ретельно описати запозичувальний когнітивно-прагматичний потенціал української лексики та фразеології, що навіть у XIX ст. в ситуації заборони функціонування української мови в Російській імперії мала вплив на розвиток інших мов, зокрема й мови сусідів, передусім на російську мову. Це доводить аналіз словника В. Даля, де зафіксовано, а також описано факти функціонування українізмів у російському художньо-публіцистичному мовленні, де їхня активність окреслюється через поняття егоцентризму.

Українізми російської мови мотивовані явищем метисації, історично зумовленим зацікавленням Україною, насамперед її культурою. Українська мова набула авторитету мови-донора, через яку запозичення здійснювалося безпосередньо й опосередковано, що відзначено в словнику В. Даля.

Запозичення-українізми російської мови різноманітні за способом перенесення, адаптацією, структурно-системним виявом, когнітивним навантаженням та прагматикою. Найпоширенішим структурно-семантичним типом є лексичні та лексико-семантичні українізми. До українізмів російської мови XIX ст. цього типу відносимо, по-перше, слова, запозичені безпосередньо з української мови внаслідок відповідних мовних контактів, що відбувалися до XIX ст.; по-друге, слова, запозичені з інших мов (найчастіше латинської й польської) через посередництво української мови в мову російську; по-третє, слова, які номінуємо когнатами, тобто такі, що мають спільне походження, однак на певному етапі мовного розвитку вони перестали функціонувати в одній з мов: у цьому разі йдеться про припинення їхнього існування в російській мові при збереженні поширеності в мові українській, а згодом деякі з таких одиниць були знову актуалізовані в російській мові через посередництво мови української, тобто відбулося свого роду їхнє відновлення, але вже через запозичення (в іншій термінології – це зворотні запозичення).

Залежно від конкретних історичних умов процеси мовних взаємовпливів відбуваються по-різному. Наслідком активних мовних контактів, у яку б епоху вони не відбувалися, є процес інтерференції, що мала, як відомо, і позитивні (трансференція), і негативні наслідки. Результатом позитивного впливу є насамперед лексичні запозичення, що сприяють посиленню когнітивно-прагматичних можливостей мов.

Українізмами російської мови XIX ст. вважаємо запозичення з української мови в російську мову, які зафіксовані в тлумачному словнику В. Даля та активно функціювали в художньо-публіцистичному російському мовленні, що було зумовлене необхідністю відтворення української МКС російською мовою, унесенням живого струменя української мови, модою на все українське, популярністю української культури через її самобутність, оригінальність.

У російському художньо-публіцистичному дискурсі українське слово набуло іншої конотації, було репрезентовано оновленим змістом; українську

когнітивну картину світу було подано в системі іншої мови, що й породило відповідний ефект, виразність й атракційність. Микола Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови, «малоросійського стилю» російського художнього мовлення, що почав розбудовуватися внаслідок діяльності так званої «української школи» в російській літературі, яку представляли зокрема й Т. Шевченко, і В. Даль.

Завдяки феномену малоросійського стилю в російському художньо-публіцистичному мовленні по-новому вербалізувалося відчуття довкілля, почала по-новаторськи виражатися афективність, актуалізувалася стилістична поліглосья, почали моделюватися нові прагматичні ефекти, по-новому зреалізувалася орнаменталіка. Саме завдяки активній і креативній діяльності представників української школи російської літератури ХІХ ст. до складу російської мови ввійшов український струмінь, український лексикон, фразеологія.

Перспектива цієї праці полягає в необхідності укладання словника українізмів російської мови з актуалізацією відповідної когнітивно-прагматичної параметричної системи з урахуванням напрацювання творців «малоросійського стилю» не лише ХІХ, але й ХХ ст.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Українська мова як мова-донор для збагачення лексичного складу російської мови (аналіз лексикографічної практики). *Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2013. Вип. 35. С. 38–43.

2. Українізми у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша». *Наукові записки. Сер. : Мовознавство. Період. вид-ня*. Вип. 1 (23). ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 128–131.

3. Функціонування запозичень у художніх текстах Т. Г. Шевченка «Наймичка» та М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка». *Одеський лінгвістичний вісник. Вип. 3. Спец. вип., присв. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка*. Одеса, 2014. С. 174–178.

4. Функціонування українізмів у щоденнику Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2016. Вип. 41. С. 67–73.

5. Підгрунття лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект. *Наукові праці: наук.-метод. журнал. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 88–91.

6. Класифікація українізмів російської мови ХІХ ст. на основі врахування граматичних критеріїв. *Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2017. Вип. 46. С. 17–22.

7. Типи українізмів у художніх текстах М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом». *Лінгвістичний південний архів : Зб. наук. пр. Філологічні науки*. Херсон, 2017. Вип. LXVIII. С. 33–36.

8. Functioning of Ukrainianisms-Artefacts In Fiction Texts Written by V. Korolenko (Dedicated to his 160th Anniversary). *Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць*. Київ-Вінниця : ДонНУ, 2015. Вип. 30. С. 125–129.

Наукові праці, у яких опубліковані

основні наукові результати дисертації в зарубіжних виданнях:

9. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові. *Studia Ukrainica Posnaniensia. Zeszyt I. Poznań : UAM, 2013. S. 145–151.*

10. Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації. *Studia Ukrainica Posnaniensia. Zeszyt V. Poznań : UAM, 2017. S. 135–141.*

11. Явище мовної взаємодії: дослідницькі підходи, специфіка трактування, причини. *Studia Ukrainica Posnaniensia. Zeszyt VI. Poznań : UAM, 2018. S. 97–102.*

Наукові праці, опубліковані в інших виданнях:

12. Функціонування українізмів-артефактів у російському художньому тексті В. Короленка (до 160-річчя від дня народження письменника). *Мова. Культура. Взаєморозуміння : зб. наук. пр.* Дрогобич : Коло, 2013. Вип. III. С. 41–46.

13. Рассказ А. Чехова «Человек в футляре» в аспекте интерлингвокультурологии: концептуализация украинской ментальности. *Язык и культура в эпоху глобализации : Сб. науч. тр. по материалам Первой междунар. науч. конф. «Язык и культура в эпоху глобализации»*. Вып. 1 в 2 тт. Т. 2. СПб. : Изд-во СПб ГЭУ, 2013. С. 81–88 (у співавторстві з В. Д. Сліпецькою: авторська частка роботи – добір та опис фактичного матеріалу).

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

14. Глумачний словник «живої» великоросійської мови В. І. Даля: місце в ньому українізмів: [тези]. *Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S. A. International research and practice conference. Modern philology : relevant issues and prospects of research*. Lublin, Republic of Poland, 2017. S. 22–26.

АНОТАЦІЯ

Намачинська Г. Я. – Когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології в лексикографічній практиці російської мови XIX ст. і її художній стилістиці. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

У дисертації всебічно описано явище запозичення, його причини, дослідницькі аспекти й типи; схарактеризовано процес метисації та окреслено специфіку взаємодій української й російської мов у ХІХ ст.; висвітлено основи лексикографічної концепції В. Даля, його розуміння статусу української мови; виокремлені типи лексичних, лексико-семантичних та фразеологічних українізмів; репрезентовано тематичну й граматичну класифікації українізмів, що зафіксовані в словнику В. Даля; здійснено зіставний аналіз українізмів, репрезентованих у словнику В. Даля, із тими самими одиницями, відтвореними в авторитетних тлумачних словниках сучасних російської та української літературних мов; описано семантичні процеси, що відбулися в структурі лексичного значення цих одиниць; схарактеризовано особливості функціонування українізмів у художньо-публіцистичному російськомовному дискурсі М. Гоголя, Т. Шевченка й В. Даля; окреслено когнітивно-прагматичний потенціал українізмів у мовному просторі Російської імперії ХІХ ст., їхній егоцентризм, вплив на стилістику російської мови; констатовано наявність малоросійського стилю в російській літературі ХІХ ст.

Ключові слова: егоцентризм українізмів, запозичення, лексичний українізм, лексико-семантичний українізм, когнітивно-прагматичний потенціал українізмів, малоросійський стиль російської мови, метисація, фразеологічний українізм.

АННОТАЦИЯ

Намачинская Г. Я. – Когнитивно-прагматический потенциал украинской лексики и фразеологии в лексикографической практике русского языка XIX в. и ее художественной стилистике. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьков, 2018.

В диссертации всесторонне описано явление заимствования, его причины, исследовательские аспекты и типы; охарактеризован процесс метисации и представлена специфика взаимодействий украинского и русского языков в XIX веке; освещены основы лексикографической концепции В. Даля, его понимание статуса украинского языка; выделены типы лексических, лексико-семантических и фразеологических украинизмов; представлены тематическая и грамматическая классификации украинизмов, зафиксированных в словаре В. Даля; осуществлен сопоставительный анализ украинизмов, описанных в словаре В. Даля, с теми же единицами, отраженными в авторитетных толковых словарях современных русского и украинского литературных языков; истолкованы семантические процессы, имевшие место в структуре лексического значения этих единиц; охарактеризованы особенности функционирования украинизмов в художественно-публицистическом русскоязычном дискурсе Н. Гоголя, Т. Шевченко и В. Даля; репрезентирован

когнитивно-прагматический потенциал украинизмов в пространстве Российской империи XIX в., их эгоцентризм, влияние на стилистику русского языка; констатирован факт наличия малороссийского стиля в русской литературе XIX в.

Ключевые слова: эгоцентризм украинизмов, заимствование, лексический украинизм, лексико-семантический украинизм, когнитивно-прагматический потенциал украинизмов, малороссийский стиль русского языка, метисация, фразеологический украинизм.

SUMMARY

Namachynska H. Ya. – Cognitive, Pragmatic Potential of Ukrainian Lexis and Phraseology in the Russian Language Lexicographic Practice in the XIXth Century and its Fiction Stylistics. Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology: speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2018.

In the dissertation the phenomenon of borrowing, its causes, the research aspects and the types have been described. A borrowing is a sound, a morpheme, a word or its meaning, a phraseologism, a syntactic construction transferred from one language into another. In modern linguistics four classes of borrowings are mainly differentiated. The first class – the types of borrowings classified according to the degree of words adaptation in the recipient language; the second class – oral and written borrowings; the third class – the types of borrowings classified according to the way they penetrate into a recipient language; the fourth class – words based on the actualization of the very process of borrowing. Ukrayinism is a special classification nomination which focuses attention on the language of origin. At present one should differentiate: a) the Ukrayinisms of the Russian language as the mother language; b) the Ukrayinisms of the Russian language which function in the speech of speakers who live beyond the borders of the mother language.

In the thesis the process of «metysatsia» has been characterized and the specifics of the mutual contacts of the Ukrainian and Russian languages in the XIXth century have been outlined. Metysatsia is the process of interaction of the related languages. Nowadays a language contact between Ukraine and Russia is characterized with the process of «metysatsia».

The fundamentals of V. Dahl's lexicographic concept, his understanding of the status of the Ukrainian language have been ascertained. The core component of V. Dahl's lexicographic concept is the view of the language as the reflection of the essence of the nation and its soul.

In the dissertation the status, types of lexical, lexical-semantic and phraseological Ukrayinisms have been singled out. The thematic and grammatical classifications of the Ukrayinisms recorded in V. Dahl dictionary have been represented. The thematic classification of the Ukrayinisms includes the names of plants, animals, the concepts of Ukrainian culture, the objects of a Ukrainian mode

of life, the names of Ukrainian food items and dishes, the names of the nature phenomena, the names of the parts of a human and an animal body, the names of a mental activity and a physical state and etc.

A comparative analysis of the Ukrayinisms represented in V. Dahl's dictionary, with the same units, fixed in the authoritative explanatory dictionaries of the modern Russian and Ukrainian literary languages has been done.

The semantic processes that occurred in the structure of the lexical meaning of these units have been described. The peculiarities of the Ukrayinisms functioning in the fiction and publicistic Russian-speaking discourse of M. Hohol, T. Shevchenko and V. Dahl have been characterized. An active use of the Ukrayinisms in «a live Russian speech» as well as in Russian fiction and publicistic discourse illustrate the peculiarity of «a language biography» of Russia, the role of the Ukrainian factor, Ukrainian culture in particular.

In the thesis the cognitive-pragmatic potential of the Ukrayinisms in the linguistic space of the Russian Empire of the XIXth century, their egocentrism, the influence on the stylistics of the Russian language have been outlined. Egocentrism of the Ukrayinisms fills the Russian fiction texts of M. Hohol, T. Shevchenko with a national colouring.

In the XIXth century the «malorosiyskyi style» in the Russian fiction texts was formed as the result of the activity of «Ukrainian school» in Russian literature.

Key words: egocentrism of the Ukrayinisms, borrowing, Ukrayinism, lexical Ukrayinism, lexical-semantic Ukrayinism, cognitive-pragmatic potential of Ukrayinisms, malorosiyskyi style of Russian literature, «metysatsia», phraseological Ukrayinism.

Відповідальна за випуск
доктор філологічних наук, професор
Т. А. Космеда

Підписано до друку 15.08.2018 р.
Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 0,9. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим.
Видруковано в книжковій друкарні “Коло”
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100.
тел./факс: +380 3244 2-90-60, 3-87-32,
ел. пошта: koloopera@gmail.com, kolodruk@gmail.com